

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

БОНДАРЕНКО Ірина Володимирівна

УДК 72.033 (477)

ПЕРЕДУМОВИ І ТЕНДЕНЦІЇ СТИЛЬОВОГО
РОЗВИТКУ ХРАМОВОЇ АРХІТЕКТУРИ
СЛОБОЖАНЩИНИ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

18. 00. 01 – теорія архітектури, реставрація
пам'яток архітектури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

Київ – 1999

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Харківському художньо-промисловому інституті Міністерства освіти України

Науковий керівник – кандидат архітектури, ст. наук. співробітник
Марченко Тетяна Львова,
доцент кафедри “Інтер’єр та обладнання” ХХІІІ

Офіційні опоненти – доктор мистецтвознавства, професор КНУБА
Тимофієнко Володимир Іванович,
пров. наук. співробітник інституту
мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М.Т.Рильського НАН України

кандидат архітектури, ст. наук. співробітник
Колосок Богдан Віталійович,
зав. сектором Центру пам’яткознавства НАН
України та Українського товариства охорони
пам’яток історії та культури

Провідна установа – Науково-дослідний інститут теорії та історії
архітектури і містобудування, м.Київ

Захист відбудеться 26 жовтня 1999 р. о 12 годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради К 26.103.01 в Академії образотворчого мистецтва
і архітектури Мінкультури і мистецтв, м. Київ, вул. Смирнова-Ласточкіна, 20.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Академії
образотворчого мистецтва і архітектури, м.Київ, вул. Смирнова-Ласточкіна,
20.

Автореферат розісланий “24” вересня 1999 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
кандидат мистецтвознавства, професор

Белічко Ю. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Відродження національної свідомості українського народу неможливо без глибокого і всебічного вивчення його минулого, а також формування матеріальної і духовної культури. В сучасний період, коли в суспільстві постала необхідність звернення до своїх духовних витоків, з'явилася нагальна потреба в реконструкції старих та будівництві нових храмів. Проте стало очевидним, що знання про нашу культуру архітектуру далеко не повні та всебічні.

Після відомих подій 20 – 30-х років, коли безмежно панував войовничий атеїзм, в Україні практично зникло церковне мистецтво, в особливості храмове будівництво. Чисельні діючі церкви були знесені або використовувалися не за призначенням. Будівництво нових храмів, аж до самого нещодавнього часу, за рідким винятком, припинилось.

Всебічний процес оновлення нашого суспільства викликав бурхливий сплеск церковного життя. Громадам повертаються стародавні монастирі і сотні храмів, але в стані занедбаності, зпаплюженості та напівзруйнованості. Постають питання нагальної потреби їх професійної відбудови, оскільки кожна така споруда – це ланка у ланцюжку розвитку церковної архітектури, вигляд якої, аж до дрібнішої деталі, має відповідати стилістиці свого часу, але не в абстрактному розумінні, а згідно зі своїми конкретними регіональними особливостями. В сучасних умовах також не можна обминутися без нового церковного будівництва, котре на жаль відзначено втратою традицій.

Тому вкрай важливо мати цілковито повну картину розвитку храмового зодчества кожного регіону, територія якого, здебільшого, визначалася належністю до певної єпархії. Такий поділ виявляється найбільш доречним, оскільки православне будівництво контролювалося безпосередньо єпархіальними управліннями. Саме вони запрошували архітекторів і будівельників для виконання відповідних замовлень, а для поліпшення якості проектування і будівництва з середини ХІХ ст. у свої штати ввели посаду єпархіального архітектора. Внаслідок цього в межах кожної єпархії формувалися свої певні регіональні риси храмового будівництва, що склалися під впливом історико-культурних особливостей територій, а також творчих засобів авторів на ній працюючих.

Актуальність роботи. Виходячи з викладеного вище, храмова архітектура Слобожанщини у цьому аспекті становить цікавий матеріал, оскільки це регіон, заселений вихідцями з Правобережної та Лівобережної України, що має свої самобутні традиції у галузі храмового будівництва та складає значну за розмірами територію на сході України. З часом тут сформувалися своєрідні культурно-побутові особливості українсько-

російської прикордонної зони, котрі притаманні Слобідській Україні і сьогодні.

Жодне мистецтвознавче або архітектурне джерело не дає, на жаль, повного уявлення про розвиток храмового зодчества будь-якого регіону України. Безперервність еволюційного процесу у храмовому будівництві повинна стати предметом цілої низки наукових досліджень. Досить часто праці з історії церковної архітектури України закінчуються епохою класицизму, лише між іншим згадуються видатні пам'ятники пізніших періодів. Незважаючи на порівняно велику кількість споруд, що збереглися, особливо маловивченим виявився період історизму, ретроспективізму та модерну в храмовому зодчестві. Це пояснюється тим, що мистецтвознавство радянського періоду взагалі не аналізувало храмову архітектуру Російської імперії (в тому числі й України) другої половини XIX – початку XX ст., оскільки базувалося на атеїстичних засадах і зовсім не вбачало у ній еволюції стильового процесу.

В дійсності, саме культові споруди найяскравіше свідчать про стильові процеси та коливання в кожному епоху, про зміни художніх смаків суспільства. В діалектичному синтезі традиційного й нового формувалась суть архітектурного образу і окремої культової будівлі, і всієї їх сукупності. Тому без належного і глибокого висвітлення храмового будівництва не може бути і мови про вивчення архітектури XIX – початку XX століть.

Кон'юнктурний підхід до висвітлення реальних історичних процесів, що спостерігався раніше, зовсім не враховував тієї обставини, що на протязі всього XIX ст. роль релігії залишалась вельми значною, бо вона задовольняла духовні потреби суспільства, цементувала населення в громади, котрі саме завдяки своїй вірі зберігали споконвічні національні цінності. До проектування храмів залучались провідні зодчі, на проєкти церков оголошувались конкурси, а у зв'язку з масовим будівництвом в сільській місцевості і нестачею кваліфікованих фахівців розроблялись і впроваджувались взірцеві проєкти. Зрозуміло, що й на посади єпархіальних архітекторів запрошувались по можливості кращі зодчі, що працювали на місцях. Отже, тільки неупереджене і всебічне дослідження архітектури культових споруд дає змогу зрозуміти розвиток основних мистецьких тенденцій на кожному етапі розвитку національної культури.

Саме тому і постала необхідність вивчення періоду найактивнішого зведення церковних будівель – другої половини XIX – початку XX ст. на Слобожанщині – як регіоні, котрий входив до складу Російської імперії, але мав свої культурні традиції створення образу православного храму. Досі не була зображена цілісна картина зміни стилістичних особливостей церковних споруд на будь-якій території України згаданого часу, не піддавалося

всесторонньому аналізу їх об'ємно-просторове рішення, не була визначена їх типологія. До теперішнього часу не визначено ту роль, яку у еволюції храмової архітектури відігравали єпархіальні архітектори, безпосереднім обов'язком котрих було формування образу православних храмів, та не проаналізовано їх творчий доробок.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертація виконана відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України 466 від 12 серпня 1992 р. "Про вдосконалення Положення про Державний реєстр національної культурної спадщини" і держбюджетної тематики Харківського художньо-промислового інституту "Дослідження розвитку культури, мистецтва, архітектури, будівництва в Слобожанській Україні" (номер держреєстрації 01974017698).

Мета дослідження, згідно із засад праці, полягає в тому, щоб на основі аналізу відомих та вперше знайдених автором текстових і графічних матеріалів, виявити передумови і встановити стильові тенденції та специфіку розвитку церковної архітектури Слобідської України другої половини XIX – поч. XX ст. у контексті всієї історії мурованого храмового будівництва цього регіону.

Для досягнення цієї мети дослідження вирішуються такі **задачі:**

1. Виробити періодизацію стильового розвитку храмової архітектури Слобожанщини другої половини XIX – поч. XX ст. як складової ланки у загальній еволюції церковного зодчества цього регіону.

2. Прослідкувати специфіку формування і встановити залежність зміни тенденцій у церковному будівництві Слобідської України від соціально-політичних та ідеологічних впливів. Визначити головні художньо-стилістичні особливості слобожанської храмової архітектури другої половини XIX – поч. XX ст.

3. Виявити склад і спрямованість діяльності зодчих, які здійснювали проєктування та будівництво церков на Слобожанщині в означений період, здійснити комплексний аналіз їх творчого доробку у храмовому будівництві і відзначити внесок в історію української архітектури.

4. Виявити, систематизувати та ввести в науковий ужиток нові фактичні матеріали з історії храмового будівництва Слобідської України. Провести атрібуцію ряду храмових споруд другої половини XIX – поч. XX ст.. Визначити творчий доробок харківських єпархіальних архітекторів, скласти переліки їх робіт та здійснити інвентаризацію виявлених в архівах їх проєктних матеріалів.

Об'єктом дослідження є храмові споруди Слобідської України, відповідні іконографічні матеріали та архівні документи, що дають змогу об'єктивно виявити принципи і засади їх проєктування й будівництва, котрі

необхідні у вирішенні сучасних завдань реконструкції та в новому будівництві. Для роботи обрані муровані православні храми Харківської єпархії, в яких відбулися культурно-моральні та релігійні традиції цього регіону.

У зв'язку з цим не визнано можливим включити в дисертаційне дослідження споруди, що не збереглися, але про які є тільки уривчасті відомості або їх фотографії. Оскільки неповнота матеріалу (відсутність відомостей про планові та конструктивні рішення) не дозволяє охопити всі необхідні для аналізу аспекти і таким чином гарантувати вірогідність результатів роботи.

Предметом дослідження є закономірності формування храмової архітектури Слобожанщини за період з середини XIX до 20-х років XX ст. як складової ланки в ланцюзі розвитку храмового будівництва на цій території.

Межі дослідження зумовлені метою і завданнями роботи. Дослідження обмежено періодом другої половини XIX – початком XX ст. – часом активного будівництва храмів на Лівобережній Україні.

Географічні межі дослідження визначаються розташуванням Слобідської України, до якої входили, по теперішньому адміністративно-територіальному поділенню, велика частина Харківської області, частини Сумської, Белгородської, Воронежської, Луганської та Курської областей.

Джерельна та дослідницька база. Поставлена мета вимагала притягнення великої кількості архівних документів, чимала частина яких до теперішнього часу не була зажаданою, матеріалів дореволюційного друку, пов'язаних з питаннями, що вивчаються. Були опрацьовані відповідні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, а також Харківського та Сумського державних обласних архівів. Всього при роботі над дисертацією використано понад 150 справ.

Були використані іконографічні матеріали, що зберігаються в історичних і краєзнавчих музеях, у сховищах науково-дослідних установ. Здійснено натурне обстеження десятків храмів для виявлення їх стильових особливостей і співставлення з характером втілення проектних пропозицій.

Наукова новизна одержаних результатів роботи полягає в тому, що в ній вперше на основі документальних даних і натурних обстежень представлена еволюція стильових тенденцій у храмових спорудах періоду історизму, ретроспективізму і модерну на території Слобожанщини. Цей процес прослідковано у зв'язку із соціально-політичними подіями, ідеологічними впливами та розвитком фахової культури в державі.

Вироблено науково обґрунтовану періодизацію щодо стильових змін в архітектурі храмів другої половини XIX – поч. XX ст. в процесі загального

розвитку церковного зодчества Сlobідської України, визначені головні стилізовизначні риси, що характеризують кожний етап.

Вперше виявлена вирішальна роль епархіальних архітекторів у формуванні образу православних церков та проведений стилістичний, типологічний і морфологічний аналіз їх робіт. До наукового обігу впроваджено історико-архітектурний архівний матеріал, що не публікувався раніше. Це дозволило систематизувати різноманітність церковних будівель другої половини XIX – початку XX ст. і вперше створити цілісну картину розвитку храмової архітектури на території Сlobідської України.

Практична цінність результатів дослідження полягає в тому, що їх історико-архітектурна частина впроваджує в науковий вжиток проекти храмів, що не збереглися, дозволяє представити увесь спектр мурованих церковних споруд, виконаних на території Слобожанщини у другій половині XIX – початку XX ст., як єдину систему. Це створює обґрунтовану наукову базу для робіт по реконструкції та реставрації старих храмів, а також по проектуванню нових.

В матеріалах дисертації атрибутовано низку споруд, що дозволяє внести коригування до Зводу пам'яток архітектури і доповнити відомостями, котрих бракує у біографіях архітекторів, що займалися храмовим будівництвом в Харківській єпархії.

Результати дослідження дозволили ввести у лекційні курси нову об'єктивну інформацію про розвиток одного із найважливіших періодів архітектури України і переглянути застарілі догми у поверховому розумінні історичних процесів.

Апробація роботи. Основні положення і висновки дисертації представлялись в доповідях і повідомленнях на науково-методичних конференціях професорсько-викладацького складу та аспірантів Харківського художньо-промислового інституту в 1993 – 1999 рр., конференції з питань музеєзнавства та історичного красназнавства в Харкові (1994 р.) і Кримських Бекетовських читаннях в Алушті (1997 р.). Матеріали дисертації використано у курсі лекцій "Історія мистецтв України" в Харківському художньо-промисловому інституті. Дисертація обговорювалась і була схвалена на засіданнях кафедр "Теорії та історії мистецтв" та "Інтер'єру та обладнання" Харківського художньо-промислового інституту.

Результати роботи були надані Інспекції по справах архітектури при облвиконкомі м. Харкова і Управлінню містобудування і архітектури Сумської облдержадміністрації для уточнення даних, на підставі чого були внесені зміни й доповнення до відповідних томів Зводу пам'яток історії та культури.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у дев'яти наукових статтях у фахових виданнях та трьох тезах наукових конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел – 237 найменувань. Робота виконана на 146 сторінках машинописного тексту, містить 11 малюнків й додатки на 67 сторінках, включаючи ілюстрації, копії архівних креслень, переліки атрибутованих храмів, проектних робіт харківських єпархіальних архітекторів і переліки існуючих храмів, виконаних за їх проектами.

ЗМІСТ РОБОТИ

У ВСТУПІ обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, вказується на сучасний сплеск храмового будівництва, яке, на жаль, відзначено втратою традицій, що і викликало потребу створення цілісної картини зміни стилістичних особливостей церковних споруд Слобідської України із визначенням творчих методів архітекторів, котрі безпосередньо впливали на вирішення образу православних храмів. Сформульовано мету й основні завдання роботи, визначено об'єкт, предмет та межі дослідження, схарактеризовано наукову новизну і практичну цінність одержаних результатів.

У РОЗДІЛІ 1 "Історіографія храмового будівництва Слобожанщини. Джерельна база. Методика дослідження" висвітлено стан наукової вивченості теми. Критичний аналіз опублікованих джерел з дисертаційної теми свідчить, що завдяки працям Ю. Асеева, М. Брунова, О. Комеча, О. Некрасова, О. Тиця, А. Якобсона та інших вчених належним чином досліджена храмова архітектура епохи середньовіччя. Саме це дозволило не лише поставити, а й вирішити важливі питання стильового розвитку візантійського, давньоруського і московського зодчества XIV – XVII ст. Чимало уваги приділяється О. Годованюк, Л. Кроценком та іншими авторами національному культовому зодчеству XIV – XVI ст. Ними уточнюються дати спорудження храмів, виконується типологічний аналіз, ставляться питання щодо збереження автохтонних традицій і впливів архітектури країн Центральної і Західної Європи. Значний внесок у розуміння особливостей української архітектури XVII – XVIII ст. зробили М. Цапенко, П. Юрченко, Л. Міляєва. Видатний харківський вчений С. Таранущенко всебічно дослідив пам'ятки Слобожанщини і ввів їх у науковий обіг. Г. Логвином не тільки доповнені відомості про розвиток мистецтва в Україні, а й чітко сформульовані особливості українського бароко і безпідставність спроб схарактеризувати цю добу як "українське відродження".

Для розуміння й висвітлення передумов храмового зодчества доби історизму не менш важливими є розробки дослідників архітектури кінця

XVIII – 1-ї третини XIX ст. На жаль, здобутки тут виявилися скромними. В. Пілявський в Росії, І. Ігнаткін в Україні у своїх працях висвітлювали історію створення споруд, не аналізуючи їх мистецькі якості. Лише в останні роки низка науковців почала об'єктивно вивчати класицизм і ампір і тим самим продовжила силоміць перервані розробки О. Некрасова та інших вчених 30-х років XX ст.

Для характеристики архітектури Слобожанщини другої половини XIX – початку XX ст. важливе методологічне значення мають праці Є. Кириченко, О. Борисової, В. Лісовського, В. Ясієвича, В. Тимофійка та інших дослідників. Актуальна на початку XX ст. проблема використання національних традицій в архітектурі України привертала увагу багатьох архітекторів, художників, громадських діячів і дослідників. Повно вона висвітлена в працях В. Чепелика.

Критичний аналіз ступеня наукового опрацювання теми показав, що до цього часу немає спеціальних досліджень, де подано архітектуру храмів будь-якого регіону в періоди історизму, модерну і ретроспективізму з виявом всього різноманіття напрямків.

Для дисертаційного дослідження використано надруковані в XIX – XX ст. історичні й статистичні праці, наукові дослідження істориків архітектури, що містять фактичні відомості про храмову архітектурну Слобожанщини. Виявлені найповніші відомості про храмове зодчество Слобожанщини, що зберігаються в Харківському й Сумському державних обласних архівах і Центральному державному історичному архіві України в Києві.

У методиці дослідження за основу взятий комплексний метод історичного, стилістичного, проектно-діяльнісного та порівняльного аналізу об'єктів. Еволюція храмової архітектури подана не тільки як аналіз споруд, але і крізь творчість архітекторів, що дозволило відтворити її як складне соціо-культурне явище, яке відбиває потреби і пріоритети держави та суспільства.

Обґрунтовано недоцільність визначення всієї архітектури середини і другої половини XIX ст. терміном "еклектика", який прийнятий деякими російськими дослідниками. Значно доречнішим є термін "історизм", який вживається для характеристики цієї епохи європейськими і низкою вітчизняних вчених. Останній і застосовується в дисертаційній праці.

У РОЗДІЛІ 2 "Еволюція храмової архітектури Слобожанщини 2-ї половини XVII – 1-ї третини XIX ст." розкривається еволюція храмового зодчества Слобожанщини з 2-ї пол. XVII ст. до 1-ї третини XIX ст. на трьох етапах. Храмам, спорудженим до 2-ї третини XVIII ст., притаманні риси архітектури бароко, що проходить певні етапи у своєму розвитку. Період на межі віків визначений розквітом своєрідного слобожанського бароко, яке

мало народні національні виитоки, що позначилися у гранчастій формі об'ємів, своєрідному завершенні бань, використанні так званої телескопічної перспективи у внутрішньому просторі. За об'ємно-просторовим рішенням храмові споруди цієї доби поділяються на декілька типів: а) тридільні триверхі, б) тридільні одноверхі, в) п'ятидільні п'ятиверхі.

З середини XVIII ст. відчувався вплив європейської та російської барокової архітектури, внаслідок чого згасав самобутній стиль слобожанського бароко. У завершенні храмів ще застосовувалася характерна триверхість, але у композиції об'ємів динаміка замінилася врівноваженістю й статикою, в архітектурному декорі поширювались ордерні членування. Та слобожанська архітектура зберегла спадкоємні зв'язки з вітчизняним досвідом, що позначилось у використанні типу тридільного храму, простір якого на цей час зазнав змін.

На межі XVIII – XIX ст. на Слобожанщині, як і на всій Україні, форми самобутнього бароко змінюються на класицистичні. Рисами перехідності в храмовому будівництві визначені роботи П. Ярославського, де поєднуються засоби класицистичної архітектури та барокові рішення.

Перша пол. XIX ст. відзначена пануванням принципів класицизму, де в процесі розвитку спостерігається тенденція зміни композиції в побудові об'ємів споруд від центричної до осьової. Групу центричних храмів склали будівлі, в основу яких покладено типи хрестових безстовпних, хрестово-купольних та ротондальних споруд. Такі вирішення дають великий, добре видимий центральний внутрішній простір, куди при застосуванні хрестової схеми безпосередньо вливається простір чотирьох рамен. Більшість хрестових безстовпних храмів виконана в стилістиці ампіру.

Розповсюдження дістали храми, де виявлення осі схід – захід відбувалося як в просторовому вирішенні споруди, так і завдяки використанню відповідної композиційної побудови об'єму. У хрестових безстовпних храмах, доповнених із заходу дзвіницею, характерна для класицизму центричність споруди поєднувалась з поздовжньоосьовим принципом. Цей варіант став поширеним і в об'ємно-просторовому рішенні зберігав статичність композиції.

Тенденція вияву осі схід-захід у композиційній побудові об'ємів відображалась у поступовому зменшенні розмірів бічних гілок хреста, аж до повного їх нівелювання та й у помітній подовженості західної гілки, шляхом включення до неї розвиненого обсягу нартексу.

Осьове об'ємно-планувальне рішення характерно для нечисленних зальних храмів з тридільною структурою, властивою спорудам слобожанського бароко. Виявлено, що у церковному зодстві Слобожанщини періодів класицизму та ампіру застосовувались як центричні

композиції, що відповідають принципам класики, так і осьові, котрі використовувалися в краї у попередній період. Що до впливу на храмову архітектуру регіону вірцевих проєктів з альбомів, складених Будівельною комісією та Академією мистецтв, то вживалися лише окремі засоби, тому споруди стали наслідком авторської творчості, а не копіюванням зразків.

У РОЗДІЛІ 3 "Принципи розвитку храмового зодчества Слобідської України в середині і другій половині XIX ст." виявлені історичні передумови, на тлі яких відбувалась еволюція стильових процесів означеного періоду. Змінювався світогляд у суспільстві. Проблема справжності мистецтва шукає відповіді через визначення художніми засобами характеру і духу народу, завдяки чому на порядок денний виноситься питання про національний стиль. Для його втілення у храмовому будівництві впроваджуються форми московської архітектури XVII ст., видаються урядові укази, згідно яким церкви мали будуватися в цій стилістиці. Наприкінці XIX ст. в архітектурі відбувалося і застосування візантійських форм. Цим виявлялись ідеї панслов'янізму, що були притаманні тому часу.

Становлення історизму в храмовій архітектурі Слобожанщини у 50-х роках XIX ст., відбувається крізь призму концепцій К. Тона. Втім спостерігалось не копіювання його творчих методів, а зберігались вироблені ним принципи "російсько-візантійського" стилю: п'ятибанне завершення, хрестово-купольна система, характерні елементи декору. Створюються споруди із статично зрівноважених об'ємів з центричною об'ємно-просторовою композицією. Авторами, котрі працювали в цей період у храмовому будівництві Слобожанщини, були А. Тон, О. Под'яков.

В 60-ті роки центрична композиція споруд змінилась на двоосьову, що формується об'ємами храму, вирішеного за типом зального тридільного в основі якого зберігається куб, і дзвіниці. Залишається притаманне московському зодчеству п'ятибанне завершення, але воно вже розроблюється цілковито декоративним.

У подальшому храмова архітектура Слобожанщини розвивається вже під впливом творчості єпархіальних архітекторів, чий творчий доробок був вперше виявлений в процесі роботи над дисертаційними дослідженнями.

З 1868 по 1886 р. посаду єпархіального архітектора займав Ф. Данилов, чия творчість позначена приналежністю до "російсько-візантійського" стилю. Храми вирішуються чотиристовпними або хрестовими безстовпними. Їх об'єм поєднується з дзвіницею, а характерне для московського зодчества формування та декор достатньо часто сполучаються з елементами і прийомами архітектури класицизму та бароко. Спостерігаються два об'ємно-просторових підтипи чотиристовпних храмів: однобанний - з інтегрально

вирішеним внутрішнім простором і п'ятибанний, де всі бані світлові і простір інтер'єру одержує диференційний розвиток.

Хрестові безстовпні храми будувалися п'ятибанними з чотирма декоративними банями і однобанними із закономірним взаємозв'язком між обрисами апсиди і формою підбанника. Відмінність в об'ємах має своє продовження і у вирішенні простору середохрестя: п'ятибанні храми характерні його динамічним розвитком, а однобанні – традиційно спокійним.

Незначна низка споруд будувалась згідно проектам, запозиченим із рекомендованих збірок, як то “Атлас нормальных чертежей сооруженных по ведомству М.Г.И.” та “Атлас проектов и чертежей сельских построек изданного от Департамента сельского хозяйства М.Г.И.”, де в більшості своїй використовувався тип зального тридільного храму.

В дисертації визначено, що новий етап в розвитку храмового зодчества настає з 1886 р., коли єпархіальним архітектором став В. Немкін. Починає активно застосовуватися неовізантійський стиль. Храми будуються за двома типами: хрестовим безстовпним з центрально-купольною композицією інтер'єру і хрестово-купольним - з диференційним розвитком внутрішнього простору. Споруди мають дві композиційні осі, які формуються потужною банею і висотною домінантою – дзвіницею. В об'ємному вирішенні храмів за візантійською традицією виділяється просторовий хрест, виступаюча апсида, а в деяких використано й своєрідний принцип побудови східчасто наростаючих до бані архітектурних мас. Особливістю ряду хрестових споруд є перенесення бічних входів на західний фасад. Серед будівель цього стилістичного напрямку є декілька храмів де використані архітектурні прийоми романського зодчества.

Використання російської стилістики на Слобожанщині набуло подальшого розвитку запровадженням нових об'ємно-просторових схем і декоративних рішень фасадів у неоросійському стилі. У найбільш розповсюджених хрестових безстовпних храмах пластичними засобами створюється візуальна цілісність споруди, що асоціювалась із монументальністю кубічних об'ємів московських храмів XVII ст. Розміщенням декоративних елементів у композиційних вузлах в об'ємному рішенні виявлявся глибинно-осьовий розвиток простору. Крім цибулястих бань почала використовуватися наметова конструкція. Ця група храмів характеризується поєднанням мотивів московського зодчества з засобами романо-візантійської архітектури.

У зальних тридільних спорудах, виявляється кубічний об'єм храму з п'ятьма декоративними банями. Як самостійний об'єм вирішено дзвіницю, приєднану крізь знижений бабинець, котрий разом з вівтарною частиною підкреслює поздовжню вісь. Принципово новим є використання типу базилики

для православних храмів. В їх об'ємному рішенні спостерігається декілька варіантів: від типово базилікального опрацювання, або рішення за типом центричної купольної базиліки, до декоративного п'ятибанного вивершення об'єму з доповненням його дзвіницею.

В цей час відмовились від застосування для храмів в неоросійському стилі чотиристовпної схеми, а перевага надавалася хрестовому безстовпному типу з двоосьовою об'ємною композицією, де дзвіниця відіграє роль висотного акценту.

Наприкінці XIX ст. до храмового будівництва окрім єпархіальних архітекторів залучались М. Ловцов і В. Величко, твори яких проаналізовані в дисертації.

У РОЗДІЛІ 4 "Пошуки образу храмових споруд Слобожанщини на початку XX ст." показано, що в архітектурі відбувалися зміни, які позначились в перегляді організації архітектурної системи і принципів формоутворення, результатом чого став стиль модерн, гаслами якого були сучасність і новизна. Але в його надрах сформувався ще один напрям - ретроспективізм, що означав звернення до архітектури минулих епох, котрий залежно від прототипічних джерел мав свої різновиди: неокласицизм, неоросійський та неовізантійський стиль.

В руслі ретроспективізму відбувається звернення до традицій класицизму, форми якого стали уособленням вічного і загальнозначимого. Автором, що працював у цьому напрямі був В. Немкін. Храмові споруди цього напрямку вирішуються або як традиційні для класицизму хрестові безстовпні, або із використанням базилікальної основи, з символічним виділенням на фасадах хрестоподібної структури. Це однобанні храми поєднані з дзвіницею, де підкреслено головним вирішувався західний фасад, зі сторони якого розміщувались всі входи.

Ретроспективістськими є й храми з бароковими рисами. Пошук їх образного рішення відбувається в декількох напрямках: від повного копіювання існуючої споруди з характерними рисами слобожанського бароко (В. Немкін), через еkleктичне поєднання класицистичних, барокових і ренесансних прийомів (Г. Шольц) до опрацювання в стилістиці європейського бароко при реконструкції з використанням окремих засобів українського бароко XVIII ст. (М. Ловцов).

Розвиток неовізантійського стилю в руслі ретроспективізму проходив крізь творче переосмислення об'ємно-просторового рішення храмів. Типологія споруд не зазнає змін, а подальша робота триває над його образом. Храмовий об'єм, що вирішується як центрична композиція із пірамідальним зростанням архітектурних мас, домінує в споруді з підкреслено виявленим масивом стіни. Плідно працював в цій стилістиці єпархіальний архітектор

В.Покровський, ряд творів якого вперше вводиться у науковий обіг у дисертації.

Відповіддю на національно-романтичний настрій суспільства на поч. ХХ ст. була поява храмових споруд у неоросійському стилі та у формах українського модерну. Авторі вирішували завдання створення цілісного образу споруди, яка мала б внутрішній зв'язок із прототипом, але буквально його не повторювала.

Розмаїття споруд у неоросійському стилі зумовлено вибором прототипічних джерел. До новгород-псковського зодчества XII - XIV ст. звертався О. Щусев. Його одноканні храми доповнені дзвіницями. Величний шестистовпний хрестово-купольний храм вирішено підкреслено монолітним об'ємом або камерна тридільна церква має перебільшені архітектурні форми і мальовничо розміщені об'єми. В. Покровський, надихаючись дерев'яним зодчеством російської Півночі, виконує хрестовий храм з характерним розміщенням трибанного завершення по осі північ – південь.

Звернення до української спадщини ґрунтується на використанні типу тридільних слобожанських церков XVII ст., з втіленням перероблених своєрідних прийомів українського бароко в поєднанні з елементами модерну. Виконані В. Покровським храми відрізняються виразним силуетом і впізнаністю форм та деталей, але не за рахунок копіювання прототипів, а зверненням до асоціативного сприйняття.

Підбиваючи підсумок аналізу розвитку храмової архітектури Слобожанщини, слід відзначити, що в ньому відбився великий спектр творчих пошуків зодчих. А виявлені особливості свідчать про те, що церковне зодчество краю мало свої характерні риси, відрізнялося новизною підходів в створенні образу православного храму, чому в чималій мірі сприяла творча діяльність єпархіальних архітекторів.

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

1. Актуальність теми зумовлена сучасним процесом всебічного оновлення суспільства, бурхливим сплеском церковного життя, коли, як наслідок, постає питання реставрації та будівництва храмів. Безперервність еволюційного процесу в храмовій архітектурі Слобожанщини та аналіз її розвитку в такі маловивчені періоди як історизм, модерн та ретроспективізм, в теперішній час потребують нагального дослідження з метою виявлення сформованих стилістичних тенденцій в храмовій архітектурі, типології споруд, їх об'ємно-просторового рішення та творчих методів авторів, що впливали на цей процес.

2. Запропоновано періодизацію еволюції церковного зодчества Слобожанщини та визначені стилеві напрямки розвитку храмової архітектури з другої половини XIX - на поч. XX ст.:

- слобожанське бароко (кінець XVII – початок XVIII ст.);
- бароко (середина XVIII ст.);
- класицизм (остання третина XVIII ст.);
- ампір (перша третина XIX ст.);
- російсько-візантійський стиль (50 – 80-і роки XIX ст.);
- неоросійський і неовізантійський стилеві напрямки у руслі історизму (кін. XIX ст.);
- в руслі ретроспективізму: неоросійський, неовізантійський, неobaroko і неокласицизм (поч. XX ст.);
- український модерн (поч. XX ст.).

Це дало змогу зробити висновок, що починаючи з 80-х р. XIX ст. у храмовому будівництві Слобожанщини замість поступової зміни однієї стилістики іншою спостерігається паралельне співіснування декількох стилістичних напрямків, котрі не виключають попередній досвід, а розвивають та доповнюють його.

3. Прослідковано динаміку розвитку храмової архітектури Слобожанщини другої половини XIX - поч. XX ст., що дало змогу виявити специфічні ознаки регіонального церковного зодчества. Проведений морфологічний аналіз дозволив зафіксувати наступне:

- зміну композиційного каркасу від центральноосового на двоосовий з акцентом на дзвіниці, що найбільш часто застосовується;
- поступове ускладнення архетипічних форм;
- за типологією споруди поділяються: на хрещаті безстовпні, хрестово-купольні, чотиристовпні дев'ятидільні, базилікальні і зальні;
- в рішенні об'ємів відбувається відхід від п'ятибаних до одnobаних, де дзвіниці включаються до складу храмової споруди;
- відбувається розвиток від неузгодженого використання різностильових форм до калькування історичних стилів і далі до синтезування нових форм через переусвідомлення прототипів;

4. Встановлено і прослідковано залежність стилістичних змін у храмовій архітектурі Слобожанщини 2-ї пол. XIX - поч. XX ст. від соціально-політичних подій в державі та розвитку фахової культури. Зроблено висновок, що її стилістичні особливості визначаються загальною спрямованістю архітектурного процесу цього часу.

Характерною особливістю суспільного світосприйняття в Російській державі з другої чверті XIX ст. є історизм, результатом чого в архітектурі стало прагнення відобразити сучасність у формах минулих часів. Таким

чином і поява російсько-візантійського стилю була обумовлена цими змінами у культурному житті, підсиленням руху, що спирався на православну і національну ідею, на самотність російської культури, наслідком чого стала офіційна настанова стосовно храмового будівництва на зведення церков за прикладом середньовічних російських православних храмів.

Подальший розвиток архітектурної теорії і критики, обмірjuвальні та археологічні експедиції дозволили структурувати знання про середньовічне російське зодчество, тому засоби і форми, що до середини XIX ст., іменувалися як “російсько-візантійські”, одержали відповідні стильові визначення: неоросійські та неовізантійські, тепер визначені як окремі, де останні виражала ідею об’єднання всіх православних та слов’янських народів. Застосування ж у 1880-1890-х р. неоросійського стилю в храмовому будівництві повинно було стати символом та свідомством могутності державної влади.

Межа сторіч, що позначена становленням в архітектурі стилістики модерну, була відмічена зародженням в його надрах іншого напрямку – ретроспективізму, котрий як явище становить спробу ідеалізувати минулу суспільно-політичну епоху, з якою в першу чергу була пов’язана архітектура класицизму та інколи бароко. Окрім того, на початку XX ст. національно-романтичні шукання в суспільстві набувають свого втілення в зверненні до стилізації – тепер вже як головного принципу використання національної спадщини.

5. Вперше відзначено роль епархіальних архітекторів як значного фактору в еволюції храмової архітектури Слобожанщини 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. Визначені творчі особистості зодчих та періоди їх діяльності: Ф. Данилов (1868 – 1886 рр.), В. Немкін (1886 – 1907 рр.), В. Покровський (1907 – 1916 рр.). Результатом дослідження став аналіз їх творчих методів. Визначено, що у проектуванні храмів Ф. Данилов, звертався виключно до російсько-візантійської стилістики, специфічною ознакою котрої в роботах автора є поєднання принципів формоутворення та декоративних елементів московського зодчества XVII ст. із запозиченнями прийомів бароко та класицизму. Споруди характеризуються довільним, а в деяких випадках і неузгодженим, поєднанням типу дзвіниці та храму, але в роботах простежується чіткий взаємозв’язок між формою апсиди та підбанника. Об’ємно-просторове рішення обмежується використанням чотиристовпного дев’ятидільного та хрестового безстовпного типів храмів.

Роботи В. Немкіна, як представника нового покоління, характеризує зріле розуміння роботи з історичним матеріалом, що позначилось на спорудах у неоросійському та неовізантійському стилях. Крім того він демонструє ретроспективістській підхід, виконуючи храми у стилістиці неокласицизму. За

типологією споруди поділяються на хрестово-купольні, хрестові безстовпні, зальні тридільні, базилікальні. Відзначною рисою просторово-композиційних рішень є виділення головної поздовжньої осі храму декоративними маківками, а також перенос бічних входів на західний фасад споруди.

Проектний метод, що характеризує роботи В. Покровського, цілком базується на ретроспективістських засадах, завдяки чому об'ємно-просторові рішення споруд становлять композиційно і пропорційно перероблений історичний матеріал із збереженням його формальних ознак. В проєктуванні храмів у неовізантійському, неоросійському стилях та українському модерні, автор, уникаючи прямого цитування прототипів, використовує стилістично виправдані форми, звертаючись до гіпертрофірованості частин чи синтезуючи їх на основі відомих архітектурних тем. Авторським засобом є тектонічна цілісність побудови об'єкту, де кожне наступне завершення – це дводільна складова попереднього цілого. Типологія храмів визначена прототипічними рішеннями і представлена хрестовими безстовпними, зальними тридільними і п'ятидільними спорудами.

В дослідженні визначено внесок інших архітекторів в галузі храмового будівництва Слобожанщини, чиї проєктні та обмірjuвальні матеріали дозволили здійснити аналіз споруд. На межі сторіч в руслі історизму у неовізантійському стилі працювали харківські архітектори М. Ловцов та В. Величко, у неоросійському – М. Ловцов. На початку ХХ ст. на засадах ретроспективізму в неobarоковому стилі проєктували інженер Г. Шольц і М. Ловцов та як майстер неоросійського стилю залишив свої храмові споруди О. Щусєв.

6. Результатом дослідження стало виявлення 93 храмових споруд 2-ї пол. ХІХ - поч. ХХ ст., що збереглися, одинадцять з яких атрибутовано – їх авторами є харківські єпархіальні архітектори. Шість храмів виконано за проєктами Ф. Данилова, чотири – за проєктами В. Немкіна, один – за проєктом В. Покровського.

7. Проведена інвентаризація проєктів та храмів, що збереглися. Складено анотований перелік храмів, що виконані харківськими єпархіальними архітекторами. Встановлено, що Ф. Данилов виконав 15 проєктів мурованих церков, з яких збереглися 9; В. Немкін розробив 18 проєктів церков, з яких збереглися 11; В. Покровський запроєктував 22 храми, з них залишилося лише чотири.

Результати роботи мають практичну цінність у проєктній діяльності архітекторів, що вирішують сучасний образ слобожанських храмів, бо дають змогу простежити за тенденціями розвитку храмової архітектури регіону із виявом її специфічних ознак. Окрім цього в роботі вперше за післяреволюційні роки розглянуто храмові споруди не за їх розташуванням

окремо по областях, а загалом, як вони і будувались в межах єпархії, котра об'єднує території декількох областей. Визначення храмів, які будувались за єдиним проектом, дає змогу провести грамотну реконструкцію значно зруйнованих споруд за аналогом тих, що збереглися. Здійснене дослідження підіймає питання розгляду регіональних особливостей храмового зодчества України другої половини XIX – початку XX ст., яке повинно стати предметом цілої низки наукових робіт, що є нагально необхідним реставраторам, практикуючим архітекторам та історикам-краєзнавцям.

Основні положення дисертації висвітлені в публікаціях

1. Творчість слобожанського архітектора П. А. Ярославського у Харкові //Проблеми музеєзнавства, збереження та відновлення історичної пам'яті: Тези доповідей наукової конференції з питань музеєзнавства та історичного краєзнавства 24–25 травня 1994 р. – Харків: ХДК, 1994. – С. 84 – 85

2. Слобожанський просвітитель та архітектор О. О. Паліцин //Науково-методична конференція професорсько-викладацького складу та аспірантів за підсумками науково-творчої роботи за 1993 рік: Тези доповідей – Харків: ХХІІІ, 1994. – С. 55 – 56

3. До питання атрибуції храму Архістратига Михайла у м. Краснокутську Харківської області //Науково-методична конференція професорсько-викладацького складу та аспірантів інституту за підсумками науково-творчої роботи за 1995 рік: Тези доповідей – Харків: ХХІІІ, 1996. – С. 62 – 63.

4. Стилистические особенности храмов Харьковской губернии с крестообразной схемой плана на примере творчества епархиального архитектора Ф. И. Данилова // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Збірка наук. праць вищих навч. закладів художнього профілю України та Росії – Харків: ХХІІІ, 1997. – Вип. 2. – С. 9 – 12.

5. Неоклассицизм в храмовом творчестве епархиального архитектора В. Х. Немкина // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Збірка наук. праць вищих навч. закладів художнього профілю України та Росії – Харків: ХХІІІ, 1997. – Вип. 2. – С. 13 – 16.

6. Харьковский епархиальный архитектор Ф. И. Данилов //Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб. наук. праць вищих навч. закладів художнього профілю України та Росії – Харків: ХХІІІ, 1997. – Вип. 4. – С. 3 – 6.

7. Творчество харьковского епархиального архитектора В.Н.Покровского как пример традиций и новаторства в храмовом зодчестве начала XX века на территории Восточной Украины //Традиції та новації у

вищій архітектурно-художній освіті: Зб. наук. праць вищих навч. закладів художнього профілю України та Росії – Харків: ХХІІІ, 1997. – Вип. 4. – С. 6–9

8. Храмовая архитектура Слобожанщины второй половины XVIII века // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: зб. наук. праць вищих навч. закладів художнього профілю України та Росії – Харків: ХХІІІ, 1997. – Вип. 5. – С. 44 – 46

9. Еклектика у храмовій архітектурі Харківщини (на прикладі творчості Ф.І.Данилова) //Архітектурна спадщина України. – Київ: Українознавство, 1997. – Вип. 4. – С. 116 – 122.

10. Храмовое зодчество П. А. Ярославского на рубеже XVIII–XIX веков //Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб. наук. праць вищих навч. закладів художнього профілю України та Росії – Харків: ХХІІІ, 1998. – Вип. 1. – С. 41.

11. Типология объемно-планировочного решения храмов Слободской Украины, выполненных в русском стиле, на примере работ харьковских епархиальных архитекторов Ф. И. Данилова и В. Х. Немкина //Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб. наук. праць вищих навч. закладів художнього профілю України та Росії. – Харків: ХХІІІ, 1998. – Вип. 2. – С. 36.

12. Стилiстична еволюцiя храмового зодчества Слобожанщини //Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб. наук. праць вищих навч. закладів художнього профілю України та Росії. – Харків: ХХІІІ, 1998. – Вип. 6. – С.7.

Бондаренко І.В. Передумови і тенденції стильового розвитку храмової архітектури Слобожанщини (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18.00.01. – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. Харківський художньо–промисловий інститут, Харків, 1999.

Дисертація присвячена виявленню передумов і тенденцій стильового розвитку храмової архітектури Слобожанщини (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.). На підставі вивчення архівних матеріалів введені у науковий обіг проєктні матеріали харківських епархіальних архітекторів та встановлена їх величезна роль у формуванні образу храмових споруд. Вперше визначені типологічні та об'ємно-просторові аспекти формування храмових споруд та проведено аналіз творчих методів архітекторів, що сприяли цьому процесу.

Ключові слова: стиль, історизм, ретроспективізм, храм, епархіальний архітектор, типологія, формування.

Бондаренко И.В. Предпосылки и тенденции стилового развития храмовой архитектуры Слобожанщины (вторая пол. XIX - начала XX ст.). Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01 - теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры. Харьковский художественно-промышленный институт, Харьков, 1999.

Актуальность раскрытой в исследовании темы обусловлена современным процессом всестороннего обновления общества, который вызвал активный всплеск церковной жизни и, как следствие, встал вопрос реставрации и строительства храмов. Непрерывность эволюционного процесса в культовой архитектуре Слобожанщины и анализ ее развития в такие малоизученные периоды как историзм и модерн в современный период требуют научного исследования с целью выявления сформировавшихся тенденций в храмовой архитектуре, типологии сооружений, их объемно-пространственного решения и творческих методов авторов, которые оказывали влияние на этот процесс.

Диссертационное исследование позволило установить этапы смены стилистических направлений в эволюции архитектурного процесса храмостроения Слободской Украины. Первые каменные храмы Слобожанщины, которые возводились с конца XVII по вторую треть XVIII ст. в стилистике барокко были отмечены региональными особенностями. Со середины XVIII ст. становится заметным влияние европейской барочной архитектуры. К концу XVIII в. в храмовой архитектуре наступает этап перехода, сочетающего в сооружениях черты классицизма с отдельными приемами архитектуры барокко. Но с началом XIX ст. храмы сооружаются целиком в соответствии с классицистической стилистикой, а позднее – ампиром.

Следующим этапом в храмовой архитектуре становится историзм.. Период его становления в 50 – 60-е годы отмечен использованием форм византийского и московского зодчества XVII ст. в тоновской интерпретации. Дальнейшее развитие неороссийского стиля наблюдается вплоть до начала XX ст.

Византийская стилистика получила свое использование в середине 80-х годов. Ее развитие проходило от начального заимствования ряда форм с измельченной детализировкой к освоению стилистически характерных принципов построения композиции.

В начале XX в. в церковном зодчестве получило свое воплощение переосмысление классических основ архитектуры, которое выразилось в неоклассическом направлении, а также реминисценциях приемов стилистики барокко. Идеи ретроспективизма проявились и в обращении к истокам российской архитектуры, и в увлечении народными формами украинского зодчества.

Проведенный морфологический анализ выявил типологию сооружений и следующие изменения, которыми характеризуется эволюция стилей в храмовом зодчестве: смена композиционного каркаса и объемно-пространственного решения, постепенная усложненность архетипических форм и их формообразования.

Установлена и прослежена зависимость стилистических изменений в храмовой архитектуре Слобожанщины 2-й пол. XIX - нач. XX ст. от социально-политических событий в государстве и развития профессиональной культуры.

В работе впервые раскрыта роль епархиальных архитекторов, как определяющего фактора в эволюции храмовой архитектуры Слобожанщины в период со 2-й пол. XIX до нач. XX ст. Определены личности этих архитекторов и периоды их деятельности: Ф. И. Данилов – 1868 – 1886 гг., В. Х. Немкин – 1886 – 1907 гг., В. Н. Покровский – 1907 – 1916 гг. Проведен анализ их творческих методов и работ, которые выполнялись другими архитекторами в области храмового строительства, такими как: М. И. Ловцов, В. В. Величко, Г. Д. Шольц, А. В. Щусев.

Установлена степень влияния на храмовое строительство Слобожанщины указаний, инструкций и пособий с проектами рекомендуемых храмовых сооружений и сделан вывод о том, что развитию храмового зодчества региона способствовала не переработка общепринятых образцов, а творческий процесс, формировавшийся в значительной мере деятельностью местных архитекторов.

Результаты исследований показали, что эволюция храмовой архитектуры Слободской Украины характеризуется принципом дополнения, а не исключения предыдущего опыта. Стилистические приемы, проектные методы с каждым последующим поколением архитекторов дополнялись и получали свое логическое развитие.

Ключевые слова: стиль, историзм, ретроспективизм, храм, епархиальный архитектор, типология, формообразование.

Bondarenko I.V. Premises and tendencies of style development of architecture of churches of Slobozhanschina (second part XIX - beginning XX centuries). The manuscript.

The dissertation for getting scientific degree of a candidate of architecture on a speciality 18.00.01 - theory of architecture, restoration of monuments of architecture. Kharkov art - industrial institute, Kharkov, 1999.

The dissertation is devoted to revealing of premises and tendencies of development of architecture of churches of Slobozhanschina second at half XIX - beginning XX centuries. The archival materials are investigated, the design materials of Kharkov architects are entered into scientific custom. The large role of architects in development of architecture of region of churches is established. Types of churches, their composite features for the first time are determined. The analysis of creative methods of architects is made, processes of evolution of buildings are uncovered.

Key words: style, historicism, retrospectivism, temple, diocesan architect, typology, plastic.

Підписано до друку 15.09.99 р. Зам. № 475
Тираж – 100 прим. Ум. друк. арк. 1,2. Формат 60x84¹/₁₆.

Надруковано ТОВ "Знання", м. Харків, вул. Артема 32.

457856

АВ 43.729

МИСТ